

AKADÉMIAI DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

C. TÓTH NORBERT

A MAGYAR KIRÁLYSÁG NÁDORA

A NÁDORI ÉS HELYTARTÓI INTÉZMÉNY
TÖRTÉNETE
(1342–1562)

BUDAPEST, 2016.

AZ ÉRTEKEZÉS TARTALMA

Előszó	4
1. A nádori tisztség betöltésének módja és szabályozása (1342–1562)	8
1.1. Historiográfiai bevezetés	8
1.1.1. Egy kis módszertan	12
1.1.2. A törvényi háttér	19
1.2. A nádori tisztség betöltése	24
1.2.1. A király nádorától az ország nádoráig — az előzmények 1342-ig	24
1.2.2. A nádorváltások Nagy (I.) Lajos uralkodása idején	26
1.2.3. A nádorváltások Luxemburgi Zsigmond uralkodása idején	50
1.2.4. A nádorváltások a Hunyadiak korában	60
1.2.5. A nádorváltások a Jagellók uralkodása idején	69
1.2.6. A nádor tisztsége Habsburg I. Ferdinánd uralkodása idején	87
1.3. A nádor személye (1342–1530)	90
1.3.1. A nádorok „önvallomása” tisztségbe kerülésükről	90
1.3.2. Kikből lettek nádorok? Meddig viselték a hivatalt?	95
1.3.3. A „nádori honor” — a nádor fizetése	101
1.4. Részösszegzés	111
2. A királyi helytartóság története	116
2.1. Historiográfiai áttekintés	117
2.2. A király helyettesítése a kezdetektől 1490-ig	121
2.2.1. Az Árpádok (II. András) uralkodása idején	121
2.2.2. Az Anjouk uralkodása idején	122
2.2.3. Luxemburgi Zsigmond és Habsburg Albert uralkodása idején	127
2.2.4. A Hunyadiak korában	141
2.3. A helytartóság kialakulása és kiteljesedése (1490–1562)	144
2.3.1. II. Ulászló király uralkodása idején	144
2.3.2. II. Lajos király uralkodása idején	159
2.3.3. I. Ferdinánd uralkodása idején	169
2.4. Részösszegzés	175

I.

A késő középkori és kora újkori nádori intézmény és ezzel együtt a politikatörténet egyik kiemelt figyelmet élvező elemét az 1486. évi nádori cikkelyek és az ezeknek mintegy előzményeként számon tartott 1439. évi 2. törvénycikk alkotják. A magyar történetírás a középkorra nézve e két forrás révén bizonyítottnak vélte, hogy a nádorokat (egy 1447. évi alkalmat leszámítva) csak 1486 után választották országgyűlésen, illetve hogy az 1486. évi rendelkezések szerint a nádor külön felhatalmazás nélkül helyettesíthette a királyt annak akadályoztatása esetén. Ugyanakkor mind a középkori, mind a kora újkori Magyar Királyság történetével foglalkozó szakirodalom régóta — párhuzamosan a cikkelyek törvényi mivoltának vizsgálatával — a nádori cikkelyekből igyekszik levezetni, illetve ezek segítségével kívánja magyarázni vagy éppen cáfolni a nádori jogkör változásait. Ezenfelül a cikkelyek komoly szerepet kaptak az 1526. augusztus 29-i mohácsi csatavesztés utáni kettős királyválasztás és királykoronázás jogi legitimitása, illetve Nádasdi Tamás nádor kinevezése körül kibontakozott vitában is. Sőt, az évszázadokra berendezkedő Habsburg-dinasztia — állítólagosan „elnyomó” — politikájának egyik mércéjeként is használták: minduntalan felrötták I. Ferdinánd királynak, hogy — többek között — sem külföldi távolléte idején személyének helyettesítésére, sem az országban állomásozó seregek főkapitányi tisztségének betöltése terén nem vette figyelembe az 1486. évi nádori cikkelyek rendelkezéseit.

Értekezésemben a nádori méltóság fentiekben röviden bemutatott problémás pontjaira összpontosítva az 1. fejezetben a nádorok hivatalba lépésének módját és körülményeit, valamint személyüket vizsgálom az 1439. évi 2. törvénycikk tükrében a 14. század közepétől a 16. század közepéig, Nádasdi Tamás megválasztásáig. A vizsgálat alsó időhatárát az 1342. évi nádorváltás jelenti, amikor, mint azt már egy korábbi tanulmányomban bizonyítottam, megváltozott a nádori hivatal betöltésének módja. A felső időhatárt pedig egyfelől az indokolja, hogy 1530 és 1554 között nem volt az országnak nádora, másfelől pedig az, hogy Nádasdi és társai még „középkori alapokon” viszonyultak a méltósághoz, illetve annak betöltéséhez. A 2. fejezetben a középkori királyhelyettesítések (1490-ig) és helytartó-kinevezések (1490–1554) időpontjait és politikatörténeti hátterét igyekszem feltárni annak érdekében, hogy valós képet alkothassunk ezen intézmény történe-

téről. A királyok középkori helyettesítésével kapcsolatban felmerülő kérdésekre több okból is szükséges választ adni: egyrészt az uralkodók több alkalommal, a Jagelló-korban pedig már kivétel nélkül az éppen hivatalban lévő nádort bízták meg helyettesítésükkel. Másrészt azzal, hogy az 1490 és 1530 közötti időszakban II. Ulászló, II. Lajos és I. Ferdinánd király egy kivételével (Mária királyné, 1527) minden esetben a nádort nevezte ki helytartónak (részletesen vagy kevésbé részletesen leírt jogkörökkel), az újkori nádorok által, illetve számukra igényelt különféle jogköröknek (például adományozási, katonai) elméleti és gyakorlati megalapozói lettek. A leírt folyamat középkori előzményeinek felderítése nemcsak a fentiek miatt fontos: a nádorok nem magától értetődően váltak a király helyettesévé, sőt maga a helytartói intézmény is több évszázados „fejlődés” révén jött létre. Végül, de nem utolsó sorban, a kérdés megválaszolása a 3. fejezetben részletesen elemzett, ún. 1486. évi nádori cikkelyek hitelessége szempontjából is döntő jelentőségű. A középkori (és az 1554-ig terjedő) királyi helytartóság vizsgálatát a fentiekén túl az is indokolja, hogy a kora újkori nádorok a magyar politikai elit időszakról-időszakra változó összetételű tagjainak támogatásával maguknak követelték a királyi helytartói címet az ezzel együtt járó — középkori eredetűnek vélt — hatáskörökkel. E törekvésüket a nádori cikkelyek szövegével támasztották alá.

Az első két fejezet eredményeivel felvértezve a 3. fejezetben a nádori cikkelyek egy eddig ismeretlen, egykoron Nádasdi Tamás nádor birtokában lévő, az ismert 16. századi kódexekben található szövegvariánsoktól néhány, de ugyanakkor fontos helyeken eltérő szövegű és értelmű példánya alapján elemzem az ún. 1486. évi nádori artikulusokat. Ennek kapcsán bemutatom az 1530, Bátori István nádor halála után kialakult helyzetet, amelynek következtében majdnem negyedszázadon át húzódott az új nádor megválasztása. Vizsgálatomat tehát a 16. század derekával, egyszersmind az utolsó „középkori” nádor, Nádasdi Tamás méltóságviselésével — amikor is a nádori cikkelyek keletkeztek — zárom.

Mindhárom fejezet elején, a harmadikban némileg hosszabban, mint az azt megelőzőkben, bemutatom a vizsgálat tárgyát képező téma historiográfiáját.

A 4. fejezetben a korábbi fejezetek részösszegzéseit némiképp ismételve röviden összefoglalom a vizsgálataim eredményeit, valamint egy újonnan talált 18. századi forrás segítségével kitekintek az újkori nádorok hivatalviselésének jogi alapjaira: azaz, hogy mennyiben határozták meg azt a középkori vagy annak vélt (törvény)cikkelyek.

Végül a dolgozat Függelékében táblázatos formában közlöm a nádor személyére és hivatalára vonatkozó 1222 és 1526 között hozott hiteles törvénycikkeket, majd az előbb említett, 1741 után keletkezett újkori forrás szövege, illetve II. Lajos király 1526. májusi oklevelei kaptak helyet.

Ezzel együtt itt is illik jeleznem, hogy miről nincsen szó az értekezésben. A munka címe ugyanis némileg többet ígér, mint amiről szól: a nádori intézménynek „csak” a politikatörténeti oldalát vizsgálom; a nádorok méltóságba kerülésének hátterét és hivataluk esetleges elvesztésének okát kutatom, illetve arra is keresem a választ, hogy kikből lettek nádorok. Másként fogalmazva, a személyeken és a jogkörök változásain keresztül kívánom az intézmény történetét feltárni. Ugyanakkor a nádorok hivatali tevékenységével, azaz a nádori kúria és jelenlét működését itt egyáltalán nem taglalom. Mínderre két tény jogosíthat fel: az egyik, hogy a késő középkori nádori irodával és a jelenlét folytatott bíraskodással érdemben Bónis György átfogó munkája óta senki sem foglalkozott (magam eddig — jöllehet többnek az előmunkálatai már folynak — egyetlen nádor, Lackfi István irodájának működését tártam fel), ennek következtében pedig a téma feldolgozásához hiányoznak az elengedhetetlenül szükséges előtanulmányok. A másik — és ez a fontosabb —, hogy I. (Nagy) Lajos uralkodásának idejére a nádor neve alatt zajló bíraskodás elvált a nádor személyétől és így a nádori jelenlétben folyó igazságszolgáltatás vizsgálata elsősorban az ítélmesterek tevékenységének, másodsorban pedig a perjogi cselekményeknek — korántsem haszontalan — feltárását jelentené. Ennek eredményei azonban inkább a hivataltörténetet gazdagítanak, míg magának az intézménynek a történetéhez, ezen belül az egyes nádorok személyének vizsgálatához vajmi kevésbé járulnának hozzá.

Mindezek mellett nem végeztem kutatásokat a nádorok általam ideiglenesen felvettnék nevezett feladatairól sem. Az egyik ilyen a király — elsősorban Bátori Istvánnak I. Ferdinánd 1527. novemberi — koronázása alkalmával betöltött szerepük. Ennek vizsgálata alól felment az, hogy nemrégiben Pálffy Géza összefoglalta azt, amit tudni lehet a kérdésről: véleménye szerint a nádor azért helyezhette — Podmanicki István nyitrai püspökkel együtt — Ferdinánd fejére a koronát, mert a szokásjog által kijelölt esztergomi érsek a koronázási szertartáson nem tudott részt venni, hiszen a szék Szalkai Lászlónak a mohácsi csatában bekövetkezett halála után nem volt betöltve. A nádorok ilyen feladatáról a középkori királykoronázásaink idején nem tudok. Mint ismeretes, a kétéves Lajos herceg 1508. június 4-i székes-

fehérvári koronázási ceremóniáján a királyi koronát Perényi Imre nádor vitte a menetben, illetve ő kérdezte meg a jelenlévőket arról, hogy „akarják-e Lajost királynak”. A nádorok másik ilyen alkalmasszerűen felvett feladata a Szent Korona őrzése volt. A koronaőrök — akik mindig „párban voltak” — archontológiája 1490-től kisebb-nagyobb hiányokkal Iván László jóvoltából rendelkezésünkre áll. Az általa végzett kutatások alapján egyértelmű, hogy csak Szapolyai István (1493–1499 között), illetve Perényi Imre (1508–1519 között) töltötte be az egyik koronaőr szerepét (1527 novemberétől pedig Bátori István), és ennek elnyerésében nem nádori hivataluk, hanem egyéb okok játszottak szerepet.

II.

Az értekezés forrásbázisát alapvetően a középkori magyarországi források fennmaradásának szelektív volta alakította. Noha az 1342 és 1526, illetve 1562 között fungáló nádorok neve alatt kibocsátott oklevelek közül a mai napig több ezer olvasható, de ezek nagy része az intézménytörténet szempontjából irreveláns információkat tartalmaz (csakúgy mint a káptalanok és konventek története esetében a hiteleshelyi kiadványaik). Azon túl tehát, hogy az egyes nádorok hivatali időszakának, illetve a méltóságba jutásuk mikéntjének megállapításában segítségemre voltak a nádorok vagy a nádori iroda által kibocsátott oklevelek, az értekezésben vizsgált kérdések megválaszolásában nem sokat segítettek. Mindezek következtében más oklevélkiadók „irathagyatékát” kellett feldolgoznom: így természetesen nem mellőzhettem a király és a többi méltóság- és tisztségviselő kiadványait. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában eredetiben vagy fényképmásolatban őrzött és online elérhető Adatbázis segítségével hatékonyan kutatható oklevelek mellett, ahol lehetőség volt rá, bevontam az elemzésembe az elbeszélő forrásokat, valamint — elsősorban a Jagelló-kor tekintetében — a külföldi követek, megbízottak Magyarországról küldött jelentéseit, leveleit is.

A téma feldolgozása során a más munkáimban is alkalmazott, meglehetősen egyszerű módszert követtem: igyekeztem a vizsgált kérdéshez kapcsolódó és kapcsolható valamennyi okleveles forrást a teljesség igényével feltárni és rekonstrukcióimat azok alapján elvégezni. Természetesen e források mellett tekintettel voltam a témában korábban született — nem túl nagyszámú — szakirodalomra is, így fel-

dolgozásomból azok eredményeit sem hagytam ki. Jelen munkámban leírt minden állításomat azonban elsősorban forrásokkal törekedtem alátámasztani, még ha azzal a témában született korábbi közmegegyezéseken kellett is átlépnem. Nem lehettem ugyanis tekintettel évszázados történeti álláspontokra, ha az — Adatbázis nyújtotta kutatási lehetőségeknek hála — összegyűjtött források éppen azok ellenkezőjéről szólnak, vagy ha számomra az oklevelek alapján az eddig elfogadott nézetekkel szemben ellentétes következtetések adódtak.

III.

Az értekezés, amint a fentiekben már szoltam róla, négy nagy fejezetből áll. Az első fejezetben azt kívántam bizonyítani, hogy a nádorokat már 1439 előtt is — minden bizonnyal a király jelöltjei közül — választották, a választást a király erősítette meg és egyúttal ő nevezte ki a megválasztott személyt méltóságra. Másodsorban, az előbbivel összefüggésben arra kerestem még választ, hogy ezekre a választásokra hol került sor: feltételezésem szerint már I. Lajos király uralkodása idején nagyrészt országgyűlések alkalmával történt a nádorok kinevezése. Az erre utaló közvetlen források az 1447-es (amikor nem volt cselekvőképes királya az országnak) és 1486-os, illetve az 1490 utáni nádorválasztásokat leszámítva ugyan nem maradtak fenn, szemben például Angliával, ahol még a parlamenti ülések jegyzőkönyvei is tanulmányozhatóak. A magyarországi forrásanyag azonban nem teszi lehetővé annak közvetlen okleveles bizonyítását, hogy a nádorokat a király beleegyezése, illetve jelölése révén országgyűléseken választották, így azt igyekeztem bizonyítani, hogy a nádorváltásokra vagy az új nádor hivatalba lépésére az esetek döntő többségében 1447 előtt és után is akkor került sor, amikor a források alapján kimutathatóan országgyűlés vagy nagyobb királyi tanácsülés zajlott. Az eddigi irodalom szerint ugyanakkor 1342 és 1439 között országgyűléseket csak nagyon ritkán — összesen nyolc alkalommal — tartottak a Magyar Királyságban. Az 1439 előtt tartott országgyűlések felismerése és azonosítása a forrásokban — kivéve azon eseteket, amikor fennmaradtak a végzemények is —, mivel nem használják következetesen a később általánossá váló (*dieta, conventio* vagy *congregatio generalis*) megnevezéseket, különösen nehéz volt. Gyakorlatilag tehát arra kényszerültem, hogy az egy adott helyen kimutatható személyeket gyűjtssem össze, illetve lehetőség szerint találjak az oklevelekben olyan kifejezéseket

(például: *prelati, barones et regni nobiles, prelati et barones* vagy *regnicole*), amelyek utalhatnak arra, hogy az adott időpontban valamilyen gyűlés zajlott.

A vizsgált, 1342 és 1526 közötti időszakban 22 nádorváltás történt, ezek döntő többsége (19) forrásokkal igazolható módon országgyűlések alkalmával zajlott le; két esetben legnagyobb valószínűséggel a királyi tanácsban született meg a döntés (1367, 1375), míg egyetlen alkalommal csak a király akaratából ráadásul külföldön — bár az operatív vagy kisebb tanács tagjainak jelenlétében — történt a nádor kinevezése (1437). Ha adatainkat az eddigi szakirodalom által fordulópontnak tartott és többször idézett 1439. évi 2. cikkely fényében értelmezzük, akkor sem változik érdemben a kép: az 1342 és 1439 között nádori tisztséget viselt 12 személyből kilenc főt országgyűlés idején választottak és mindössze három alkalommal, azaz az esetek csupán negyedében nem ott történt a poszt betöltése.

De miért egyetlen nádorról tudjuk, hogy csak királyi kinevezés által nyerte el posztját és miért csak az ő kinevezéséről szóló oklevelet ismerjük? Talán a források pusztulása lenne az ok? E kérdés megoldásában kulcsszerep jutott az 1439. évi budai országgyűlésen hozott és Albert király által szentesített törvénynek. Ennek 2. cikkelyében a következőket olvashatjuk a nádori méltóság betöltésénél követendő eljárásról: „minthogy a nádor az országlakosok részéről a király felségnek, és a királyi felség részéről az országlakosoknak törvényt és igazságot szolgáltathat s kötelessége is ezt tenni: *azért az ország nádorát, így kívánván ezt az ország régi szokása, a királyi felség a főpapoknak, báróknak és az ország nemeseinek tanácsára velük egyetértőleg válaszsza ki.*” A cikkely általam kurzívan szedett része csak úgy nyer értelmet, ha feltételezzük, hogy korábban, már Lajos (és Zsigmond) uralkodása idején is országgyűlésen választották a nádort és ezen a „szokáson” esett sérelem Zsigmond uralkodásának végén Hédervári Lőrinc egyoldalú királyi akaraton alapuló kinevezésével, amelyet a törvény 4. cikkelyében tettek szóvá. Valóban, a rendeknek igaza lehetett, hiszen 1342 óta az előbb említett Hédervári kivételével mindössze két — Anjou-kori — nádorról mondható el, hogy nem országgyűlésen állították őket. Ráadásul a közvetlen előzményt jelentő Zsigmond király uralkodása alatti öt nádorváltásból az utolsót leszámítva szintén mindegyikre ott került sor. Nem lehet tehát véletlen, hogy éppen a nádori tisztség betöltéséről szóló cikkelyt tették a törvény legelejére. A rendek legfőbb sérelme az lehetett, hogy nem érvényesíthették nádorválasztási jogukat, és mivel 1437-ben éppen ez történt, így annak az uralkodóvál-

tás nyomán szinte azonnal komoly visszhangja támadt. Az 1439. évi 2. törvénycikkely tehát visszahatás arra, hogy Zsigmond király 1437. március 7-én nem országgyűlésen, sőt kifejezetten a főpapok, bárók és nemesek távollétében, azaz a rendek mellőzésével egy idegen királyság fővárosában, Prágában nevezte ki Hédervári Lőrincet a nádori méltóságra. A cikkelynek, mint a rendi jogok egyik legfőbbikének — éppen ezért az Aranybullához hasonlóan — hosszú utóélete lett: megerősítette azt Mátyás király 1458. augusztus 5-i törvényének 1. cikkelyében, majd II. Ulászló király 1492. évi 33. cikkelyében, illetve helyet kapott II. Lajos király 1526. évi rákosi végzésének 2. cikkelyében és a király május 5-i oklevelében.

Mindezek fényében egyértelmű, hogy azért csak ez az egy nádori kinevezőlevél maradt fenn, mert egész egyszerűen nem volt több. 1437. március 7. előtt az 1342-től és utána országgyűlésen megválasztott nádort az uralkodó a jelenlévők színe előtt és füle hallatára szóban nevezte ki — ahogyan II. Ulászló uralkodása idején írták (*in palatinum ... creatus est*), illetve ahogyan azt II. Lajos király levelében megfogalmazta: „régí szokás szerint a mi országunkban az országgyűlésen az ország összes rendjének szavazata által szokás nádorokat választani, akik a királyok által lesznek azzá” — és erről semmilyen iratot nem állítottak ki — egyetlen esetet kivéve. A kivételt, amely ezúttal (is) erősíti a szabályt, II. Lajos király 1526. májusi, Bátori István nádor második újraválasztása alkalmával, a rákosi országgyűlés 22. cikkelyének 4. paragrafusában értelmében adott oklevele jelenti. E királyi oklevél sem kinevező irat, hanem kötelezvény, amiben az uralkodó azt vállalta, hogy Bátoritól — hacsak olyan súlyos bűnt nem követ el, amiért életétől is megfosztanak — senki sem veheti el a tisztségét, azt élete végéig viselheti.

A nádori méltóság betöltési módja tehát Druget Vilmos halálával megváltozott és 1342-től kezdve — három kivétellel — a király a rendek beleegyező akaratával, azaz választása után nevezte ki. A változással együtt járt a nádor címének átalakulása is: amíg Druget Vilmos halálával bezárólag a nádorok önmegnevezése a *palatinus et iudex Comanorum* volt, addig a már országgyűlésen választott és kinevezett Zsámboki (Gilétfi) Miklós „a Magyar Királyság nádora és a kunok bírása” (*regni Hungarie palatinus iudexque Comanorum*) címzést kezdte használni, majd így használták a nádorok az egész középkoron (és újkoron) át egészen István főherceg 1848. évi távozásáig, illetve a tisztség 1867. évi felfüggesztéséig. Mindez azt jelentette, hogy Nagy Lajos uralkodásától fogva a nádorok már nem a *király*, hanem az *or-*

szág nádorai voltak összefüggésben azzal, hogy a tisztség elnyerésére az országgyűléseken került sor (ahol az egyéb üresedésben lévő méltóságokat, ugyan a Zsigmond-kor után egyre kisebb számban, szintén betöltötte az uralkodó). A nádori tisztség esetében megfigyelhető üresedések — a vizsgált 188 évből 11 év — ugyanezen oknak tudható be: a legrangosabb méltóság betöltése csak országgyűlésen volt lehetséges. A nádor választott tisztségviselői szerepét indirekt módon tovább erősítette Hédervári Lőrinc királyi kinevezése is, mivel ennek nyomán született meg az említett 1439. évi 2. cikkely, amely — mivel minden elkövetkező király megerősítette — végérvényesen törvénybe foglalta az addigi gyakorlatot, azaz a nádort a rendek választják meg és az uralkodó nevezi ki (amint azt a nádorok is hangsúlyozták okleveleik intitulációiban). Ehhez a témához kapcsolva három alfejezetben vizsgáltam a nádorok „önvallomását” tisztségbe kerülésükről, illetve, hogy kikből lettek, azaz milyen más méltóságokból érkeztek a nádorok, valamint, hogy az így elért rang mekkora és miből származó jövedelemmel járt.

A második fejezet a helytartói méltóság geneziséét és jogkörét tekintti át: a királyok középkori helyettesítésével kapcsolatban felmerülő kérdésekre kerestem a választ. A király helyettesítésének elméleti szükségessége és gyakorlati oka abból fakadt, hogy a külföldön tartózkodó uralkodó bírósági perekben nem dönthetett, a távolléte idején felmerülő ügyek csak késedelmesen intéződtek volna el. (A király külföldi tartózkodása volt a fontos körülmény, mivel minden más esetben, azaz ha a király kiskorú, vagy netán vak volt, akkor a mellé rendelteket nem helytartónak nevezték, és jogállásuk sem egyezett meg.) Teljeskörű helyettesítésre azonban, amíg a király csak rövid időre, leginkább hadjárat idejére hagyta el az országot, nem volt szükség. Ha mégis hosszabb útra kényszerült, mint például II. András király halicsi vagy I. Lajos király nápolyi hadjáratai idején, akkor a királyné, illetve az anyakirályné helyettesítette az uralkodót. Az intézmény szükségessége Zsigmond római királlyá koronázása (1410) után jelentkezett, mivel az uralkodó immáron évekre elhagyta az országot. Ezt követően jól megfigyelhető, hogy királyaink több alkalommal, a Jagellókorban pedig már kizárólagosan az éppen hivatalban lévő nádort bízták meg helyettesítésükkel. A nádorok ugyanakkor nem magától értetődően váltak a király helyettesévé. (Hogy a biológiaórán megtanult mondást alkalmazzuk, 1490-től kezdve a nádor helytartói kinevezést kaphatott, de nem minden helytartói kinevezést elnyert személy volt egyúttal nádor is.)

A második fejezetben elvégzett vizsgálataim nyomán egyértelművé vált, hogy az 1490-ben trónra lépő II. Ulászló király uralkodásával új korszak köszöntött be a királyok helyettesítésében. Mátyás király halálával bezárólag az uralkodók helyettes(eke)t (*vicarius / vicariū*), míg utána helytartó(ka)t (*locumtenen[te]s*) állítottak. A királyhelyettesek különböző elnevezése nem pusztán stilisztikai fordulat volt. A két szó, illetve tisztség — azon túl, hogy mindketten a király helyett és nevében, de annak felhatalmazásával tevékenykedtek — alapvetően különbözött abban, hogy a királyhelyettes (*vicarius*) a király neve és pecsétje alatt, a királyi helytartó (*locumtenens regius*) viszont a saját nevében és pecsétje alatt állította ki okleveleit és intézkedett királya nevében.

A helytartói intézmény történetében II. Lajos király halála jelentős változással járt. Noha már Perényi Imre nádor kinevezéseikor feltűnik a király által a helytartó mellé rendelt tanács, Bátori István első (1522. évi) helytartói kinevezésében II. Lajos király mégsem tett ilyenről említést. Ehhez képest az új államberendezkedéssel teljes mértékben indokolható, hogy Ferdinánd király mind Mária királynét, mind pedig Bátorit úgy nevezte ki helytartójává, hogy azzal gyakorlatilag egy velük együtt hat fős (helytartói) tanács fejevé tette őket. Ez némileg megváltozott Szalaházi Tamás és Thurzó Elek közös, illetve az utóbbi egyedüli helytartósága idején, amikor ugyan szintén voltak tanácsosok, de nem tartózkodtak állandóan a helytartó(k) mellett. A korábban létező helytartói tanács visszaállítására először Várdai Pál esztergomi érsek, főkancellár tett javaslatot 1535-ben, ennek nyomán még az az évi országgyűlésen törvénybe (16. tc.) iktatták, hogy a helytartó mellé a főpapok és bárók közül hét személyt kell kinevezni. A helytartói tanács mindezek ellenére csak Várdai Pál helytartói kinevezése (1542) után jött létre újból.

A másik változás a helytartók hatáskörében következett be: az adatokat némileg leegyszerűsítve 1490-től kezdve egy ideig bővült, majd szűkült. Igazságszolgáltatási jogkörrel mindegyik helytartó rendelkezett, hovatovább ez hívta életre az intézményt. A pénzügyi funkcionál már érezhető változás történt: noha Geréb Péter és Perényi Imre harmadik helytartósága idején minden bizonnyal gyakorolta e jogokat, csak éppen nem maradtak erre adataink, addig Mária királyné és Bátori István második helytartósága alatt már biztosan nem intézkedhetett pénzügyekben. A katonai hatáskör szintén jól láthatóan csökkent: Perényi Imre harmadik helytartósága idején már nem kapott ilyen felhatalmazást, ám ezt még foghatjuk arra, hogy ekkor volt kinevezett

főkapitánya az országnak, Szapolyai János személyében. Bátori István első helytartóságánál nem dönthető el a kérdés, mivel ő egyszemélyben országos főkapitány is volt. Még talán az is magyarázható lenne, hogy Mária királyné nem kapott ilyen funkciót, az viszont már nem, hogy Bátori István második helytartósága idején szintén nem nyerte el azt. Egy területen mondható el, hogy véglegesen, századokra kihatóan bővült a helytartó jogköre: Perényi Imre helytartóságától kezdve előbb ismeretlen nagyságú, de később (Bátoritól kezdve) meghatározott, 32 jobbágytelekre kiterjedő birtokot vagy birtokrészt adományozhattak. E mellé Bátori István első és második, valamint Mária királyné helytartósága alatt megszerezte a kisebb egyházi javadalmak betöltésének jogát is. A dinasztiaaváltás tehát — legalábbis Bátori István halálával bezárólag — jelentős változással járt a helytartói jogkörökre nézve: a négyből csak kettő, az igazságszolgáltatási és adományozási jogkör maradt meg. Ez a későbbiekben, egészen Nádasdi Tamás 1554. évi kinevezéséig fokozatosan átalakult: egyfelől a helytartók, Újlaky Ferenc győri püspök (1550–1554) kivételével a fenti hatáskörökön túl megkapták a jogot rész(ország)gyűlések saját jogon történő összehívására. Másfelől a mellettük működő (helytartói) tanács révén pénzügyigazgatási feladatokat is magukhoz vontak. A helytartói jogkörökben rövid idejű (és átmenetinek bizonyuló) változás Nádasdi Tamás nádor tisztségviselése idején következett be, aki a nádori kinevezéssel egy időben megkapta a helytartóságot is, sőt elődeivel szemben egyúttal elnyerte a rendek által régóta követelt országos főkapitányi tisztséget. (Jóllehet hatásköre nem sok volt, mivel 1556-tól az Udvari Haditanács vette át ezen funkcióit.) E katonai jogkör elvi alapját azonban nem a még Perényi Imre vagy Bátori István által elnyert, és helytartói kinevezéseikben általánosságban megfogalmazott katonai jogkör, hanem az ún. 1486. évi — valójában éppen ekkoriban keletkezett — nádori cikkelyek 4. pontja jelentette, amely szerint a nádor egyúttal az ország főkapitánya is.

A nádorok királyi helytartóként (Perényi Imre 1509–1510 és 1510–1511, Bátori István 1522–1523 és 1528–1530, valamint Nádasdi Tamás 1554–1562 között) gyakorolt birtokadományozási joga az intézmény kora-újkori történetében azzal a következménnyel járt, hogy miután a 16. század utolsó nádora, Nádasdi Tamás halála után az udvar mintegy negyven évig nem egyezett bele új nádor választásába, mire a magyar rendek újra elérték, hogy választhassanak nádort, már elmosódott a különbség, ti. hogy a birtokadományozás nem nádori, hanem királyi helytartói jogosítvány. Az adományozási lehetőség átszállott az

egyúttal (újra) királyi helytartóságot viselő nádorokra, így aztán amikor jogukat írásba foglalták, az 1609. évi 66. törvénycikkbe már e jogkörük is bekerült. A helytartói gyakorlatból kifejlődött nádori adományok esetében azonban kötelező volt az utólagos királyi jóváhagyás megkérése.

A nádor tehát a középkorban nem lehetett hivatalból királyhelyettes vagy királyi helytartó, mert ő a rendek által választott és király által kinevezett méltóságviselő volt, míg a helytartó csak királyi kinevezés útján nyerhette el tisztségét, amelyet meghatározott időre és feladatkörre kapott. A folyamat záróakkordja Nádasdi Tamás hivatalviselése (1554–1562) volt: ekkor az újonnan megválasztott nádor királyi kinevezésekor egyúttal elnyerte a királyi helytartói és az országos főkapitányi tisztséget is — ebben az ún. nádori cikkelyek is szerepet játszottak.

Az ún. nádori cikkelyek a történeti köztudatban Mátyás király uralkodásának végéhez, azon belül is leginkább Korvin János herceg trónöröklésének előkészítéséhez kapcsolódnak. Ugyanakkor a következő évszázadokban alapvetően ezek a nádori cikkelyeknek nevezett törvénycikkek szabályozták a nádor hatáskörét, amelyen a későbbi törvények csak apróbb változtatásokat végeztek. Ezt a képet erősítette a múltban a *Corpus Juris Hungarici* vonatkozó kötete, illetve ezt tette kánonná a Mátyás-kori törvényeink kritikai kiadása is. A történettudományban a cikkelyek keletkezésével és hitelességével kapcsolatban három, markánsan eltérő vélemény jelentkezett: az első egészében elvetette a cikkelyek hitelességét (pl. Kovachich Márton György, Fraknói Vilmos, az utóbbi egyszerűen csak emlékiratnak minősítve azt). A második szerint a cikkelyek hitelesek, de törvényi mivoltuk kétséges, inkább valamiféle szokásjogi gyűjteményről lehet szó (pl. Kubinyi András). A harmadik csoportba értelemszerűen azok tartoznak, akik a cikkelyeket törvénynek tekintették (pl. Ferdinándy Gejza, Rugonfalvi Kiss István). A harmadik fejezetben mindezeknek megfelelően az ún. 1486. évi nádori cikkelyek teljeskörű filológiai és tartalmi elemzését végeztem el. A téma historiográfiai áttekintése után a nádori cikkek egy Nádasdi Tamás birtokában lévő, jóllehet évtizede ismert, de fel nem dolgozott szövegét elemeztem és vettem össze a cikkelyek korábbi, csak különböző 16. századi kódexekből ismert és kiadott példányaival, illetve a cikkelyekben leírt hatáskörök középkori meglétét igyekeztem pontról-pontra haladva megvizsgálni.

A 12 cikkelyt három nagyobb csoportra osztottam. Az elsőbe azok tartoznak, amelyek szokásjogot rögzítenek: az 1. (királyválasztó or-

szágyűlés összehívása és első szavazat), a 3. (interregnum alatt országgyűlés összehívása), a 8. és a 9., (királyi adomány ellentmondása ügyében hozzá kell fordulni, illetve az ország legfőbb bírása), valamint fenntartásokkal a királyi helytartóságról szóló 10. cikkely. A nádor ugyanis, mint az az előzőekből már kiderült, tisztségéből adódóan nem lehetett királyi helytartó. Az e cikkelyben írásba foglalt rendelkezés ráadásul szöges ellentétben áll a Jagelló-korból megismert helytartói kinevezésekkel: míg az előbbi elveszi, addig a kinevezések éppen megadják a birtokadományozási jogkört a helytartónak.

A második csoportba azokat a cikkelyeket soroltam, amelyek „fantáziacikkelyek” és — kis túlzással — az abszurditás határát súrolják, ezek a 7. (külföldi követek kihallgatása — talán nem véletlen, hogy Nádasdi Tamás példányában e helyen az alattvalók kihallgatása áll), a 11. (a nádor kunok ispánja és 3000 aranyforint a fizetése, jölehet az megfelel a tényeknek, hogy a kunok bírása) és a 12. cikkely (Dalmácia bírása és szigetei vannak jövedelmei fejében).

Végül a harmadik csoportba azok a cikkelyek kerültek, amelyeket leginkább „igénycikkelyekként” jellemezhetnénk. Ezek a következők: a 2. (a nádor a kiskorú király gyámja), a 4. (a nádorok országos főkapitányok), az 5. (a nádornak az országlakosok közötti egyenlenségeket) és a 6. (a nádornak a király és az országlakosok közötti viszályokat kell lecsillapítania). Ez utóbbi csoportba tartozó cikkelyek már elvezetnek minket azok keletkezésének időpontjához.

A megválasztott magyar és cseh (Ferdinánd), illetve a megkoronázott uralkodó (I. János) megbízottjai között 1527 márciusában, Olmützben zajló tanácskozásokon felmerült, hogy melyikük országgyűlése és választása volt a törvényes. Ennek kapcsán Ferdinánd követi részletesen ismertették a nádornak mind az ország életében, mind az új király választásakor betöltött szerepét. Az ennek kapcsán egy, az angol király követének adott válaszuk szerint az alábbiakban látták a nádor és hivatalának hatás- és jogköreit: 1) a király a saját hatalma által a nádori tisztségen kívül mindegyiket betöltheti és arról leválthat; 2) a hivatal üresedése esetén a királynak országgyűlést kell összehívnia új nádor választására és akit a többség választ, azt kell kineveznie, aki utána esküt köteles tenni hivatala megfelelő végzésére; 3) a nádori a legfőbb méltóság; 4) a király helyettese, ha a király kiskorúsága avagy fogyatékosága miatt a királyságot kormányozni és megvédeni nem tudná; 5) a király halála után helyettese, az új király választására az országgyűlést ő hívja össze, ahol az első szavazatot ő adja le; 6) a király távolléte esetén a nádor a helytartó és végül 7) ha a király

háborúba indul, a nádor a királyi kapitány. A felsorolt pontok tökéletes összhangban állnak egyrészt a nádori cikkelyek szokásjoginak nevezhető cikkelyeivel, másrészt az 1526-os rákosi országgyűlés 2. és 22. cikkelyével, továbbá pedig az ennek nyomán II. Lajos király által Bátori Istvánnak nádorrá történt választása és kinevezése után adott 1526. május 5-i oklevelével. Végeredményben tehát a hét pontba szedett ismertetésben a korábbi gyakorlatot — szokást — foglalták össze.

Következtetéseimet az ellenoldal véleményével is alá tudtam támasztani: az 1538. február 24-i váradi béke János király által ratifikált példányában így foglalták össze a vitás felek az egyes tisztségviselők, köztük a nádor békekötés utáni helyzetét: 1) a nádort az egész országnak közös akarattal kell a királyság korábbi törvénye és szabadsága értelmében országgyűlésen választania; 2) a többi méltóságot vagy tisztséget, úgymint kancellárt, országbíró, tárnokmestert és a többi rendes bírót és ítélőmestert mindegyik király maga állíthat. Mint látható, ez esetben sem konkrét törvényi helyekre, hanem „az ország régi szabadságára” hivatkoztak a nádor jövőbeni, mindkét „ország” általi egyöntetű megválasztásának szabályozásakor. (Ne felejtjük, ekkor egyik uralkodónak sem volt nádora.)

Az egyes cikkelyek kapcsán elősorolt érveim alapján a nádori cikkelyeket kompilációnak tartom, amely I. Ferdinánd király és a magyar országnagyok közötti hatásköri viták lecsapódásaként keletkezett Nádasdi Tamás nádorsága előtt (vagy alatt). A cikkelyek szerepe nem volt más, mint hogy a Bátori István 1530. évi halála óta üresedésben lévő tisztségre megválasztott új nádor, Nádasdi Tamás jogkörének a királlyal szembeni bővítésére, Oláh Miklós esztergomi érsekkel folytatott vitájában pedig a hatáskörök elhatárolására indoklást biztosítson. Ennek következtében a cikkelyek tizenkét pontjában leírt jogkörök a középkorban így együtt sohasem voltak érvényesek, sőt a legtöbb még önmagában sem. A cikkelyekben a szokásjog keveredik az igényjogokkal, valamint — talán az irat régiségét igazolandó, hitelességének növelésére — egyes „fatáziacikkelyekkel”. A nádori cikkelyeket a Nádasdi Tamás és Oláh Miklós között az 1550-es években zajló eseményekkel hozhatjuk tehát kapcsolatba, és így több szempontból is nyerünk. Egyrészt újabb forrással gyarapodunk a Mohács utáni évtizedek politikai harcaira és nem melleleg alkotmányjogi viszonyrendszerére nézve. Másrészt — habár ezután a cikkelyeket már nem kapcsolhatjuk össze I. Mátyás uralkodásának utolsó éveivel és a trónutódlás kérdésével — a Mátyás- és Jagelló-kor kormányzati rendszerének, jelen eset-

ben elsősorban a nádori intézménynek eddig ellentmondásosnak tűnő részletei is egyértelműbben és sokkal világosabban állnak előttünk.

A „nádori cikkelyekben”, bármikor és bármilyen oknál fogva foglalták is írásba, illetve gyűjtötték egybe azokat, egy kérdéskört egyáltalán nem szabályoztak: az új nádor tisztségbe kerülését. Mind a bevezetés, mind a fentebb részletesen elemzett cikkelyek szövege gondosan kerüli ennek akárcsak az említését is! A nádor országgyűlésen történő választását, majd kinevezését ugyanis teljesen magától értetődőnek vehették a cikkelyek készítői. Forrásunk hallgatása ezúttal valóban bizonyító erejű: a cikkelyekben nem azt kívánták szabályozni, hogyan, mi módon kell a nádorválasztást megejteni, hanem azt, hogy a már megválasztott és a király által kinevezett nádornak milyen hatásköre van (azaz inkább: legyen). A nádori jogkör összefoglalása — eltekintve most azoktól a cikkelyektől, amelyek a fantázia világában mozognak — akár a középkor folyamán is keletkezhetett volna, ám a benne foglalt kérdéskörök, noha sokszor aktuálisak voltak, így együtt csak egy időszakára voltak jellemzőek a magyar történelemnek: I. Ferdinánd király uralkodásának első évtizedeire.

Mindezek után igyekszem megvonni vizsgálódásaim mérlegét. Az összegzésben először a kezdő időponthoz (1342) kötődő változást, tehát a nádor országgyűlésen való választásának kijegecesedő gyakorlatát értékeltem. Magam több véletlenszerű, egyidőben bekövetkező esemény összjátékának következményeként értékelem a történeteket: 1342 nyarán előbb Károly király, majd kora őszen Druget Vilmos nádor halt meg. E két, a korábbi évtizedeket meghatározó szereplő halála, illetve a nádorok állításának megváltozása között ok-okozati összefüggés lehet. Az uralkodó és a nádor halála után összehívott országgyűlésen a megjelent főpapok és bárók egy része elérkezettnek láthatta az időt arra, hogy visszatérjenek a jól bevált kormányzási módszerekhez és eltöröljék Károly „káros újításait” (így például az országgyűlések tartásának tilalmát). A szó középkori értelmében — talán hivatkozva III. András király 1290. évi törvényének 9. cikkére, amely szerint „országunk nemeseinek tanácsából, országunk régi szokása szerint” kell a nádort, az országbíró, a kancellárt és a tárnokmestert kinevezni — megreformálták az ország első és harmadik legfontosabb méltóságának, a nádornak és az országbírónak az intézményét. Míg az utóbbi tisztségviselőt teljes egészében az uralkodó hatalma alá helyezték, addig az előbbit a III. András-kori törvény szellemében eltávolították a királytól és kinevezését a rendek akaratától tették függővé. Zsámboki (Gilétfi) Miklós hivatalba lépésétől kezdve majdnem száz éven

át, egy-két esetet leszámítva a nádorokat mindig országgyűléseken, az ott jelenlévők választották meg és a király nevezte ki — minden bizonnyal — szóban, ezt fejezhette ki a „creare” ige használata (is). A megválasztása után az újdonsült nádor, a többi bírói joghatósággal rendelkező személyhez hasonlóan, letette az ilyenkor szokásos, törvényben is előírt esküt. Végül pedig következhetett a procedúra záró cselekménye: mindennek a kihirdetése.

A nádorok a fentebb leírtak ellenére, legalábbis okleveleik tanúsága szerint az egész középkoron át — az egyetlen, 1342. évi esetet kivéve — tisztségük megszerzésének leírásakor mindig a királyi kinevezésre hivatkoztak. Tették ezt még azok is, akikről köztudott, hogy vagy olyan időpontban kerültek a méltóságba, amikor nem volt királya az országnak, vagy minden kétséget kizáróan tudjuk róluk, hogy választás útján nyerték el hivatalukat. E helyzetet kavarta fel Zsigmond király élete végén hozott intézkedésével, amikor — mint fentebb említettem — az elhunyt Pálóci Mátyus helyére prágai tartózkodása alatt a rendek kizárásával nevezte ki Hédervári Lőrincet a nádori méltóságba. E lépésének, amellyel az uralkodó „felrúgta” az addigi gyakorlatot, szinte azonnal jelentős következménye lett: 1439-ben újabb — az 1342. évihez hasonló — reformot hajtottak végre, aminek eredményeként törvénybe (2. tc.) foglalták — minden bizonnyal a király akaratával egyezően — azt az évszázados szokást, hogy a nádort országgyűlésen kell választani és a király azután nevezheti ki a méltóságba.

A következő fontos változás a nádori intézmény történetében a Jagelló-kor végén következett be: a török állandó katonai nyomása alatt zajló rendi küzdelmek során mintegy fél évtizedre megkérdőjeleződött a nádori hivatal konszenzusos betöltésének ideája, illetve a nádori méltóság tekintélye (avagy későbbi szóhasználattal: a nádor „pártok felett álló” szerepe). Az éppen felülkerekedő frakció saját akaratának megfelelő jelöltet kívánt a király utáni első világi méltóságban látni, ennek érdekében nem riadva vissza a hivatalban lévő nádor leváltásától, illetve leváltásának kikényszerítésétől sem. Mindezek nyomán rövid időre megbomlott a rend: 1523 és 1526 között anélkül, hogy bármelyik nádor elhunyt volna, négyszer történt változás a tisztségben. Ugyanakkor jól jellemzi a helyzetet, hogy a királyi párnak és híveiknek rendteremtése után azon nyomban „örök időre” rendezték a nádor megválasztásának és — ami ennél fontosabb — leválthatóságának módját (1526. évi 2. és 22. tc.). Noha az új „berendezkedés” gyakorlati próbája a mohácsi csatavesztés és a király halála, majd a

kettős királyválasztás miatt elmaradt, a nádori tisztség szempontjából mégis lett eredménye: a későbbi évszázadok folyamán senki sem kérdőjelezte meg, hogy a megválasztott és kinevezett nádor hivatali ideje egészen a haláláig tart.

A nádor illetékességi körében a vizsgált száznyolcvan évben nem sok változás történt. Továbbra is az 1222. évi Aranybullában — valamint annak valószínűleg szokásjog révén továbbélő 1231. évi megújításában (1., 3., 17., 19. tc.) — lefektetett (1., 8. és 30. tc.) keretek határozták meg a nádori intézmény hivatali működését. Mivel az ún. 1486. évi nádori cikkelyeket ki kell iktatnunk a középkori nádori intézmény szabályzásai közül, végső soron a szakirodalom korábbi megállapításával szemben ki kell jelenteni, hogy a középkor folyamán nem született átfogó és rendszeres szabályozása sem a nádori intézménynek, sem pedig a nádori hivatalnak. Annak ellenére, hogy minderre csak az 1526 után berendezkedő Habsburg-dinasztia által kiépített hivatali rendszeren belül történt kísérlet, mégis a középkori alapokat (törvénycikkelyeket) használták fel (vö. 1681. évi 1. törvénycikkkel). Ha ennek okát keressük, akkor jobbára csak egy — közhelyszámba menő, de annál erősebb — érvet említhetünk: a magyar rendek évszázadokon át ragaszkodtak a magyar intézményekhez.

Itt kapcsolódott a vizsgálathoz a helytartói intézmény történetének kérdésköre. A királyhelyettesítések vizsgálata során az is egyértelművé vált, hogy az intézmény története szempontjából határpontnak II. Ulászló király 1490. évi trónra lépését tekinthetjük: az 1490 után állított helytartók nemcsak megnevezésükben térnek el a királyhelyettesektől, hanem a jogköreikben is. Azon túl, hogy a helytartók saját nevükben gyakorolták a király távollétében rájuk osztott feladatokat, lehetőségük volt a királyra magszakadás vagy hűtlenség címén háramlott birtokokat — harminckét jobbágytelek nagyságig — eladományozni. Ugyanakkor, habár a mondott időszakban a helytartók jogkörei egyre bővültek — az igazságszolgáltatási és katonai mellett először pénzügyi, majd az adományozási jelent meg —, a Jagelló-kor végére a folyamat kezdett megfordulni és I. Ferdinánd király helytartói már sokkal szűkebb jogokkal rendelkeztek: a katonai mellett a pénzügyi jogkört is elvesztették.

A nádori cikkelyeknek a középkori nádori és helytartói intézmény történetének rekonstruálásából való kizárásával több, 1526 után felmerült kérdést is át kell értékelnünk. Az egyik ilyen a Bátor István halálával megüresedett nádori poszt betöltésének a kérdése. Ismeretes, hogy az 1530 és 1554 között tartott országgyűléseken vagy I. Fer-

dinánd király, vagy éppen a rendek akaratából nem választottak új nádort. A király részéről az elodázás egyik okaként az előbbi idézetben is szereplő katonai (főkapitányi) hatáskört szokás felhozni, azaz az uralkodó azért nem nevezett volna ki nádort, hogy ezzel elkerülje a katonai hatáskörök konfliktusát. Ezzel szemben az 1540-es évekig nem a cikkelyekben leírtak szolgáltathattak a királynak indokot arra, hogy ne nevezzen ki nádort, hanem inkább a magyar rendeknek az a — vélt — szokásjogon nyugvó igyekezete, hogy az országos főkapitányi jogkört biztosítsák a helytartó (például Thurzó Elek) vagy a nádor (Nádasdi Tamás) számára. Miután Nádasdi és köre összeállította — vagy összeállította — az ún. nádori cikkelyeket, ezzel mintegy jogalapot teremtett közjogi törekvéseiknek: a küzdelem „hivatalos” útra terelődött (lásd erre a *Quadripartitum* szövege körül zajló vitát). A csatározások eredménye jól ismert: a király beleegyezett a nádorválasztásba és a Nádasdi Tamás körül csoportosulók rövid távon győzelmet arattak, amivel viszont megadták a végső lökést az udvar számára a központi hivatalok teljes körű kiépítésére. Mindez a közjog területén is maradandó változásokat okozott: a nádori cikkelyek szövege bekerült a Mossóczy-féle *Corpus Juris*ba (1584), amely „törvényesítette”, majd az 1608. évi országgyűlés törvényerőre emelte azokat (és az érdemi kutatások számára is elfedte a velük kapcsolatos problémákat).

A nádori intézmény történetében a következő „állomás” a tizenöt-éves háborút és a Bocskai-felkelést lezáró békék, valamint a Habsburg-házon belül zajló hatalmi harc eldőlte után kölcsönös kompromisszumok mentén összehívott, 1608. évi országgyűlés volt. A Nádasdi Tamás 1562. évi halála óta immáron negyvenhat éve üresedésben hagyott nádori méltóság (és ezzel együtt az ekkortól azzal összefort helytartói tisztség) betöltésére is sor került Illésházy István személyében. A rendek és Mátyás főherceg a koronázás előtt hozott 3. törvénycikkben szabályozták a nádorválasztás módját: 1) a király két-két katolikus és protestáns személyt jelöljön a nádori posztra, akik közül a rendek választanak; 2) ha meghal, akkor a királynak egy éven belül nádorválasztó országgyűlést kell összehívnia; 3) ha ő nem tenné, akkor ezt az országbíró vagy hiányában a tárnokmester teszi meg. Az országgyűlésen részt vevő rendek 1608. november 18-án végül Illésházy Istvánt választották meg nádornak, aki egyúttal a királyi helytartói tisztséget is elnyerte. Amíg tehát egyfelől megnövekedett a nádorok jogköre, addig másfelől, a hadügyigazgatás terén csökkent: a korábban (értsd 1526 után) a nádorok részére és által igényelt hadügyigazgatási hatáskör végérvényesen az Udvari Haditanács kezébe került.

A kibővült nádori hatáskör „elfogadását” még két, egyidejű dolog is elősegítette: egyfelől évtizedeken át (1562 és 1608 között) az uralkodók nem egyeztek bele nádor választásába, hanem helyettük királyi helytartókat (a főpapok közül), másfelől nádori helytartókat (a nádori bíraskodás végzésére) neveztek ki, aminek következtében törvényi szabályozás híján a nádor eredeti jogkörei elhomályosultak.

Illésházy nádorságával hosszú, napra pontosan majdnem hat évtizedes időszak vette kezdetét, amikor is a nádori és ezáltal a helytartói méltóságot folyamatosan betöltötték. Változás a Wesselényi Ferenc nádor nevével fémjelzett szervezkedés felszámolása után következett be. Ugyan a nádor még 1667-ben, tehát annak kitudódása (1670) előtt meghalt, I. Lipót király mégsem hívott össze nádorválasztó országgyűlést, hanem az országbíró és az esztergomi érsek személyében helytartókat nevezett ki (1667). Majd az 1670-es évek legelején létrehozta a kormányzóságot (*Gubernium*), amelynek élére kormányzói címmel báró Ampringen János Gáspárt (Johann Caspar von Ampringen), a Német Lovagrend nagymesterét nevezte ki. A „reformkísérlet” pár éven belül teljes kudarccal végződött: I. Lipót király rákényszerült az „alkotmány” helyreállítására és az 1681. évi országgyűlésen Esterházy Pált választották nádorrá (1681. június 23.), amely után két hónappal (augusztus 27.) megkapta a királyi kinevezőlevelét is. Mindezekkel párhuzamosan megszüntették mind a *Guberniumot*, mind pedig a helytartóságot (1681. évi 2. tc.). Az Esterházy Pál megválasztásáról és kinevezéséről szóló 1681. évi 1. törvénycikk *az első*, amely nemcsak általánosságban szól a nádor hatásköréről: „A karok és rendek ezentul is a legalázatosabb bizalommal vannak, hogy ugyancsak Ő felsége, ezt a nádor urat, az ő hü szolgáját, a régi nádori joghatóságban s hatalomban, a kegyelmes királyi hitlevél hetedik feltétele s az abban idézett törvények, valamint az 1659-ik 30-ik tc., Mátyás király 5-ik decretumának a nádori hivatalról szóló 1., 2., 3., 4., 5. és 6. cikkei s még az 1608. évi, koronázás előtti 18-ik tc., továbbá az 1618. évi 4., 1609:66., 1635:14., 1555:16. s más erről alkotott s ezennel megújított törvények szerint jóságosan meg fogja tartani.”

Végigtekintve az 1681. évi 1. törvénycikkben megerősített korábbi országgyűlési határozatokon, bátran kijelenthető, hogy a nádori méltóság kereteit jelentő valamennyi *konkrét* közjogi — kivéve a hivatal betöltéséről szóló — és hadügyigazgatási rendelkezést tartalmazó törvényhely az ún. nádori cikkelyekre vezethető vissza. Ugyanakkor a nádor joghatósága (azaz az igazságszolgáltatás és birtokadományozás) tekintetében *konkrétan* csak a kora újkori — többek között a hely-

tartóra vonatkozó — törvénycikkekre hivatkoznak, míg a középkoriak csupán *említés* szintjén kerülnek idézésre. Ez természetesen korántsem véletlen, hiszen a késő középkor folyamán nem készült általános szabályozása a nádori tisztségnek. Az egyetlen kivételt a nádori hivatal betöltésének (és elvesztésének) mikéntje jelenti (1437, illetve 1523–1526 között). Esterházy Pál nádorsága tehát — legalábbis a kutatások mai állása szerint — valóban mérföldkő a hivatal életében. Elsősorban azonban nem azért, mert kinevezésével egyidejűleg megszüntették a helytartói tisztséget (és beolvasztották hatásköreit a nádoriba), hanem mert a Magyar Királyság történetében először került sor a nádori méltósággal járó jogkörök részletes és egy törvénycikkben belüli szabályozására.

E megállapításhoz az 1681-ben törvénybe iktatott cikkek és egy keltezetlen, de a tartalma alapján az 1790-es évhez köthető, sokban hasonló körülmények között és helyzetben keletkezett, a nádori hivatalra és jogkörökre vonatkozó *Kivonatban* (*Extractus*) összeírt törvényhelyek összehasonlításával is igazolható. A jegyzék a Szent László királynak tulajdonított III. törvénykönyvtől kezdve 1741-ig tartalmaz a nádori hivatal betöltésére és működésére, a nádor, illetve a királyi helytartók hatáskörére és joghatóságára vonatkozó artikulusokat, ahol szükségesnek érezte a szerző, ott utalt a korábbi, illetve a későbbi törvényhelyekre is (az iratot a Függelékben közöltem).

Az *Extractus* e törvénycikkeket négy nagyobb „fejezetbe” sorolta be. Az első tartalmazza a nádori hivatal betöltésére vonatkozó cikkeket, a második „fejezetben” a nádor hivatalára vonatkozó törvények sorakoznak. Első helyen természetesen a — jegyzék szerint 1485. évi — nádori cikkelyek tizenkét pontja áll, majd több egyebet követően a nádor hadügyigazgatási jogköréhez kapcsolódó törvények (végvárák felügyelete, a nádor „főparancsnoksága”). Ez utóbbiak esetében már keverednek a nádor saját jogon, illetve a helytartói tisztségéből eredően gyakorolt jogosítványai, és ugyanitt kapott helyet az 1526. évi 22. tc. is, amely szerint a nádor hivatalviselése életfogytiglan tart. Figyelemre méltó, hogy ebben a fejezetben három cím esetében az artikulusokra történő hivatkozás elmaradt: ez elvben és a gyakorlatban is azt jelenti, hogy a jegyzék összeállítói a vizsgált mintegy hatszáz évből nem ismertek azon kérdésekhez felhasználható törvényhelyeket. Melyekről is van szó? Az első „az országot kormányoznia kell” (*regnum administrare debet*), a második „a koronát a király előtt viszi” (*coronam regi praefert*), míg a harmadik az alnádor személyével és feladataival kapcsolatos.

Jelzésértékű, hogy a jegyzék összeállítója a nádornak sem az ország kormányzásában való részvételére, sem pedig a király koronázása terén játszott szerepére nem tüntetett fel semmilyen törvénycikket. Ez annál is különösebb, mivel 1790-ben legalább ugyanolyan fontos lett volna ezek bizonyítása, mint az 1560-as években. Az 1790-es év eleje — amellet, hogy ekkor a nádor szerepét senki nem vitatta el — annyiban különbözött e korábbi esettől, hogy a „kalapos” király, II. József már nem élt, II. Lipót viszont még nem volt megkoronázva, és mintegy ráadásként negyedszázada (1765 óta) sem országgyűlést, ennek következtében pedig nádorválasztást sem tartottak. A forrás két címében leírtak tehát nagyon is valós problémákra utaltak. A felhasználható artikulusok hiánya a másik oldalról erősíti meg a nádori jogkörökről végzett vizsgálatom eredményét: a *Kivonat* készítője a *Corpus Juris* köteteit elejétől végéig átolvasva sem talált e két, rendkívül fontos jogkörre semmilyen korábbi törvénycikke(ly)t, és — tegyük hozzá — ilyenek azóta sem kerültek elő. Mindezek alapján adódik a következtetés, hogy ti. a nádornak nem volt e kettőre érvényes jogosítványa, mivel törvényi alapja sem volt meg ennek. Így van ez annak ellenére is, hogy — mint tudjuk és ahogy az *Extractus* összeállítója is tudhatta — II. Lajos koronázásakor Perényi Imre nádor vitte a koronát, I. Miksa koronázása kapcsán pedig Nádasdiék Bátori István nádornak I. Ferdinánd 1527. évi koronázásakor játszott szerepére hivatkoztak, mint korábbi szokásra.

A *Kivonat* harmadik „fejezete” azon törvénycikkeket ismerteti, amikor a hivatalban lévő nádor egyúttal a helytartói címet is viselte. Itt — összhangban a témáról kialakított új nézőpontommal — egyetlen középkori eredetű törvénycikkelyt sem találunk: a legkorábbi 1536-ban, a legkésőbbit pedig 1741-ben bocsátották ki, amikor megerősítették, hogy a nádor egyszemélyben helytartó is. Ehhez hasonlóan a negyedik „fejezetben” (ha a helytartó az érsek) sem találunk 1526 előtti törvényeket. A jegyzék összeállítója számára a törvényi alapot Várdai Pál esztergomi érsek I. Ferdinánd király általi helytartói kinevezése, illetve az abban leírtak jelentették.

A nádorok személyéről és hivataluk kora újkori betöltéséről leírtakat a következőképpen foglalhatom össze: a késő középkorban a nádor kézzelfoghatóan létező tekintélye (ő volt ugyanis a Magyar Királyság legfőbb méltóságviselője, a király után következő második ember) ellenére elsődleges feladata az igazságszolgáltatás volt. A Jagellókorban már megindult a változás, köszönhetően annak, hogy az uralkodók külföldi távollétük idejére minden alkalommal a nádort nevez-

ték ki helytartónak. A látványos változások Bátori István nádor halála (1530) után következtek be. Amíg ugyanis az 1526 (1530) előtti nádorok külön királyi kinevezés révén meghatározott időre kapták meg helytartói megbízatást, addig a királyi székhely állandó „külföldre” kerülése után, Nádasdi Tamástól Wesselényi Ferencsel bezárólag a nádorok megválasztásukkal és kinevezésükkel egyidőben elnyerték a helytartóságot is, amelyet már nádori kinevezőlevelük tartalmazott. A nádori méltóság és a helytartói tisztség hatáskörei ennek következtében — köszönhetően annak is, hogy közben évtizedeken át (1530–1554, 1562–1608, 1667–1681) üresedésben volt nádori méltóság — fokozatosan — a későbbi kor kutatói számára szinte szétválaszthatatlanul — összeolvadtak. E „fejlődést” végül Esterházy Pál nádorra választása tetőzte be és ettől kezdve a mindenkori nádorok egyszemélyben (külön kinevezés nélkül) a helytartói jogköröket is gyakorolhatták.

Értekezésem eredményeit végső soron három pontban foglalhatom össze: 1) nádort 1342-től egy-két kivételes alkalomtól eltekintve országgyűlésen a rendek egyetértő akaratával (választásával) nevezte ki az uralkodó; 2) az ún. nádori cikkelyeket nem a középkorban állították össze, illetve a nádor hatásköreinek nem volt összefoglaló szabályozása; és végül 3) a nádorok nem hivatalból voltak királyi helytartók, hanem mindig kinevezés útján nyerték el azt, illetve jogköreik sem voltak azonosak az 1490 előtt kinevezett királyhelyettesekével.

IV.

(A doktori mű által tárgyalt kérdéskörökben közzétett publikációk)

Politikatörténeti források Bátori István első helytartóságához (1522–1523).
Közvetési ~. Bp., 2010. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai
II. Forráskiadványok 50.)

A nádori hivatal működése Lackfi István tisztségviselése alatt (1387–
1392). *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 130. (2009) 85–
105.

Az 1501. évi tolnai országgyűlés (Adatok a királyi adminisztráció mű-
ködéséhez). *Századok* 143. (2009) 1455–1481.

Perényi Imre nádor királyi helytartóságai. In: *Aktualitások a magyar
középkorkutatásban. In memoriam Kristó Gyula (1939–2004)*. Szerk.
Font Márta–Fedeles Tamás–Kiss Gergely. Pécs, 2010. 141–170.

Nádorváltás 1458-ban. Mátyás király első országgyűlésének időpont-
ja. *Turul* 84. (2011) 98–101.

Az ország nádora. In: *Középkortörténeti tanulmányok* 7. Szerk. Kiss P.
Attila, Piti Ferenc, Szabados György. Szeged, 2012. 439–450.

A királyi pár Csehországban 1522–1523. In: *„Köztes-Európa” vonzásá-
ban. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére*. Szerk. Bagi Dániel,
Fedeles Tamás, Kiss Gergely. Pécs, 2012. 83–95.

Nádorváltások a Zsigmond-korban (1386–1437). Az 1439. évi 2. tc.
nyomában. In: *Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István
egyetemi tanár 60. születésnapjára*. Szerk. Mikó Gábor, Péterfi Ben-
ce, Vadas András. Bp., 2012. 53–65.

Egy legenda nyomában. Szapolyai János és ecsedi Bátori István viszo-
nya 1526 előtt. *Századok* 146. (2012) 443–463.

A nádori cikkelyek keletkezése. In: *Rendiség és parlamentarizmus Ma-
gyarországon a kezdetektől 1918-ig*. Szerk. ifj. Bertényi Iván, Dob-
szay Tamás, Forgó András, Pálffy Géza, Rácz György, Szijártó M.
István. Bp., 2013. [2014.] 36–45.

A király helyettesítése a konstanzi zsinat idején. Az ország ügyeinek
intézői 1413–1419 között. In: *„Causa unionis, causa fidei, causa re-
formationis in capite et membris” Tanulmányok a konstanzi zsinat 600.
évfordulója alkalmából*. Szerk. Bárány Attila, Pósnán László. Debren-
cen, 2014. 289–313.

AZ ÉRTEKEZÉS TARTALMA

3. Az ún. 1486. évi nádori cikkelyek	182
3.1. Historiográfiai áttekintés	182
3.1.1. A vizsgálat keretei	194
3.2. A forrás	195
3.2.1. A nádori cikkelyek ismert változatainak szöveghagyománya	196
3.2.2. Nádasdi Tamásnak a nádori cikkelyeket (és az udvari becsület- bíróság működésének szabályzatát) tartalmazó kézirat- példánya	203
3.2.2.1. A kézirat- példány szövege	204
3.3. A cikkelyek történeti hitelessége (tartalmi vizsgálata)	211
3.3.1. A cikkelyek bevezetése	212
3.3.2. Az első cikkely	213
3.3.3. A második és harmadik cikkely	215
3.3.4. A negyedik cikkely	216
3.3.5. Az ötödik és hatodik cikkely	224
3.3.6. A hetedik cikkely	225
3.3.7. A nyolcadik cikkely	225
3.3.8. A kilencedik cikkely	226
3.3.9. A tizedik cikkely	227
3.3.10. A tizenegyedik cikkely	228
3.3.11. A tizenkettedik cikkely	230
3.4. Részösszegzés	230
4. Összegzés és kitekintés. A nádori és a helytartói intézmény a kora újkorban	235
Függelék. A nádori intézményre vonatkozó néhány forrás	247
1. A középkori törvényhelyek jegyzéke	247
2. II. Lajos király kötelezvénye(i)	249
2.1. Az oklevelek szövege	251
3. Egy 18. századi forrás	253
3.1. A forrás keletkezésének időpontja és az abban idézett törvényhelyek jegyzéke	253
3.2. A forrás szövege	258
A kötetben használt levéltári és könyvészeti rövidítések, valamint leírásuk	276
Forráskiadványok, forráskiadások	276
Szakirodalmi munkák, adattárak	284